

Patay Pál

A BÁCSKA-KISKUNSÁG-KÖRÖSMENTI ÖRDÖG ÁRKA

Rómer Flóris, majd Balás Vilmos munkássága nyomán tudjuk, hogy a Kárpát medencében a dáciai római limesen, a bácskai ún. római sáncokon és az Alföldet körülvevő, hatalmas sáncrendszeren (GARAM-PATAY-SOPRONI 1983; 2003.) kívül még többfelé találhatók hosszanti sáncok.

Így Rómer az Ördög árkokról írt tanulmányában megemlékezett egy, általa Baja-körösladányinak nevezett vonalról (ROMER 1878, 72-73), amelyről Horváth Péternek a Jászkunokról írt munkája (HORVATH 1802) mellékletét képező, Bedekovich Lőrinc által 1782-ben készített és Karacs Ferenc által 1802-ben metszett térkép alapján szerzett tudomást (BEDKOVICH 1802). Ennek létezéséről azonban ő maga is meggyőződött, minthogy azt az utazásai során a Kunszentmártonhoz tartozó Gyalu pusztán többször is keresztezte. A közismert térképén e földmű a bácskai Bátmonostor, ill. Baja mellől északkeleti irányban átszeli a Kiskunságot, keresztezi a Tiszát, majd a Hármas, illetve Sebes Körös jobb partját kísérvé Szeghalomig húzódik (ROMER 1878, térképmelléklet).

Rómerre hivatkozva Balás Vilmos is foglalkozott ezzel a sáncvonallal (BALÁS 1961, 96–100). A Duna-Tisza-közén való meglétére egyetlen konkrét adatként egy kiskunhalasi éremgyűjtőnek, Révész Györgynek egy rövid közlését hozta fel, amely szerint Ördög árok létezett a halasi határban is.¹ Említette azt is, hogy az I. katonai felmérés Colonne XVI Sectio 32 jelzésű lapján egy „nagy kiterjedésű erődrendszer” ábrázolása látható (BALÁS 1961, 98, 71. térkép), amely mellett „Ördög árok oder Teuffels Schantzen” felirat olvasható. Nem vette azonban észre, hogy itt egy nagyjából észak-déli irányú vonal is ki van rajzolva, amelyet a kutatásunk során sikerült a valóban meglévő sánccal azonosítanunk (PATAY 2005, 393, 398).

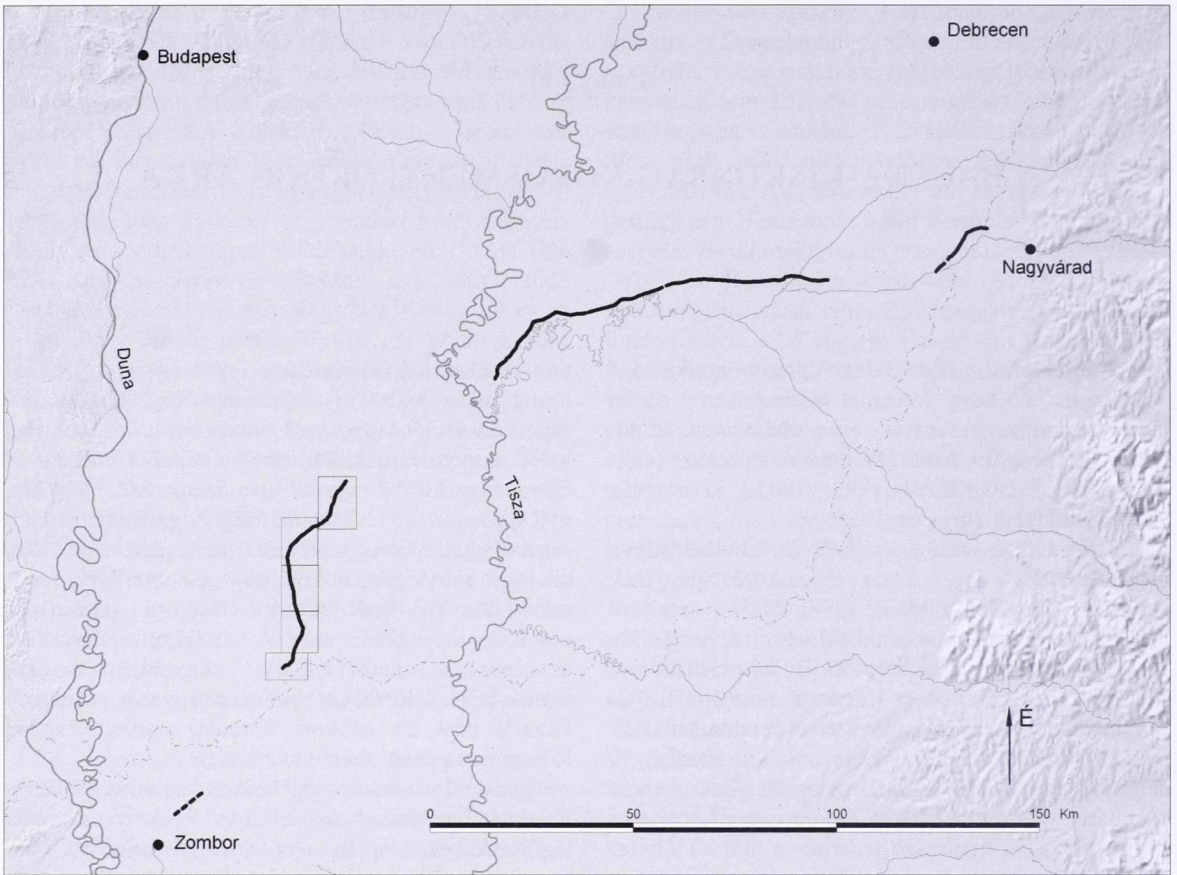
Részletesebben foglalkozott Balás a kérdéses sáncnak a tiszántúli szakaszával, amelynek meglétét ugyan beigazoltnak látta, mégis a XVIII–XIX. századi kartográfiai és írásos adatok hézagos, valamint ellentmondásos volta miatt nem tudott eligazodni a sánc nyomvonalát illetően (BALÁS 1961, 97–100). Amíg ugyanis a már említett Bedekovich féle térkép az

Ördög árkát a Körös mentén jelöli egészen Szeghalomig, addig Mikoviny Sámuelnek egy, a Jász-Kunságot ábrázoló lapján azt Mezőtúrtól kezdve nem keleti, hanem északkeleti irányba haladva Túrkeve és Dévaványa között rajzolta ki a Sárrét felé.² Mikovinyt bizonyára az tévesztette meg, hogy Dévaványától északnyugatra Ecseggpusztánál (ma Ecseggfalva) is létezik egy, mindössze 6 km hosszú, semmilyen rendszerbe nem illő, hosszanti sánc (lásd a függelékét), és ezt vélte a Mezőtúr alatti vonal folytatásának. (Az ecseggpusztai sánccal Mikoviny egyébként is csak mások útján szerezhetett tudomást, ugyanis a sánc vélt vonalát nem az egykori Berettyó mellett, hanem Ecseggpuszta keleti szélén húzta meg.)

Balás munkájának megjelenését követően felismert térképek,³ valamint az 1950-es években készített légifényképek alapján azonban nyilvánvalóvá vált, hogy ez a sánc valóban a Sebes Körös mentén még Szeghalmon túl is nyomon követhető, ahol viszont elvész a Sárrétben. Viszont Körösszegapátinál újból feltűnik és Ártándnál,⁴ sőt esetleg Biharpuszpökönél is megvolt.⁵ Egyébként Mikovinynek egy másik térképén is olvasható, hogy „igen régi sáncok árokkal 30 mérföld hosszan egészen Váradig” (Aggeres cum fossa antiquissimi longi mill. 30 Usque Varadinum. Hung Ördög árok).⁶⁻⁷

A körösmenti sánc vonalát a Magyar Nemzeti Múzeumnak a hosszanti sáncokat kutató csoportja (Patay Pál vezetésével Garam Éva és Soproni Sándor [+]) még 1966 és 1971 között bejárta (1. kép). De részt vett a bejárásban a szolnoki Damjanich János Múzeum részéről Kaposvári Gyula igazgató [+], Selmeczi László és Stanczik Ilona régész [+], valamint Tóth József restaurátor [+]. Egy alkalommal meg a debreceni Déri Múzeum részéről Módyne Nepper Ibolya és Máthé Márta [+] régész is. A sáncot egyébként a Kunszentmártonhoz tartozó Kungyalunál át is vágtuk.

A Bácska-kiskunsági szakasz kutatására csak azt követően került sor, hogy Balogh Ödön kiskunmajsai tanár arról tájékoztatott, miszerint Nagy Szeder István nyugalmazott kiskunhalasi mérnök birtokában vannak adatok az Ördög árkának Kiskunhalas határában lévő

1. kép A Bácska-Kiskunság-körösmenti Ördög árka kutatott vonala

Abb. 1 Die geforschte Trasse der Ördög árka (Teufelsgraben) in der Batschka, in Kleinkumanien und um der Körös

szakaszáról. Felkeresve Nagy Szeder Istvánt, megmutatta nekem a helység határáról maga által készített tanyatérképet, amelyre berajzolta, illetve átmérte Tary Gersonnak 1818. évi térképről az Ördög árka vonalát. Nagy Szeder zárkózottsága miatt nem volt módomban a tanyatérképről másolatot készíttetni, de a vonalat mai térképre átvittetve, ennek alapján tudtuk a terepbejárásunkat irányítani.

Egyébként az Ördög árkanak kiskunhalasi szakaszát Tary Gerson térképe alapján a város történetéről írott munkájában Nagy Szeder édesapja, id. Nagy Szeder István is leírta, amit az alábbiakban idézek: „Kiskun-Halás város határában ezen árok legnagyobb része el van már szántva, de Halás és Majsa között lefolyt határperben, hogy Kiskun-Halás város a saját álláspontját igazolhassa, Tary Gerson földmérővel felmérte és lerajzoltatta az Ördög árkat 1818-ban. A városi levéltárban őrzött eredeti levél szerint az árok a szanki csárdától kezdve a kisszállási határig fel van véve. E szerint a Szank községen túl lévő legelőkön át

a félegyházi út mellett haladt az árok délnyugati irányban, Harka és Bodoglár határánál nyugatnak fordult s a harkai tó déli végének ütközött, honnét a Balog hegyétől délre a halasi határba fut át s egyenes vonalban mintegy két km hosszban a majsai műút mellett halad addig a pontig, a hol az út erős töréssel a vasúti állomás felé fordul. Az árok innen ívben fordulva a Kúzhaber tanyán innen átvág a szegedi műúton, majd Nagy Pál Sándor Bibó féle alsószállási tanyája mellett a balotai úton déli irányú egyenesben Kisszállás határában csap át Göböljárás pusztá nyugati részén, a katonai részletes térképen „Bibicz Schäferhaus” jelzésű tanya felé. A halasi határban Bodogláron Gyenizse Lajos tanyájától északra látszik még az Ördög árok legszebben. Itt az árok öt méter széles s a mellette északról fekvő töltés ugyanannyi s a töltés teteje és az árok fenék közt másfél méter magas a különbség. Jól látszik még egy szakasz belőle Harka pusztán, a Kórmányos tanyától Kovács G. Ferenc tanyájáig és Kiskun-Halashoz közel is feltalálható még az árok el-

mosódott nyoma, a mint a Kúzháber tanyától északra a szegedi műutat átmetszi.” Majd: „... az árok és a töltés... szántás alkalmával megállapítható.” (NAGY SZEDER 1926, 19-20).

Tary Gerson térképe nyilvánvalóvá tette, hogy az Ördög árka valóban létezett a Kiskunságban, de az nem Bátmonostor-Jánoshalma (Jankovác) felől, hanem délről, Kisszállás felől lép Kiskunhalas határába. Ezen az alapon kiindulva légifényképeken egészen Csikériától nyomom követhető volt a sánc. A másik irányban, északkelet felé azonban Szankon túl legfeljebb csak helyenként sejtethető volt, sőt nyoma is vesztett.

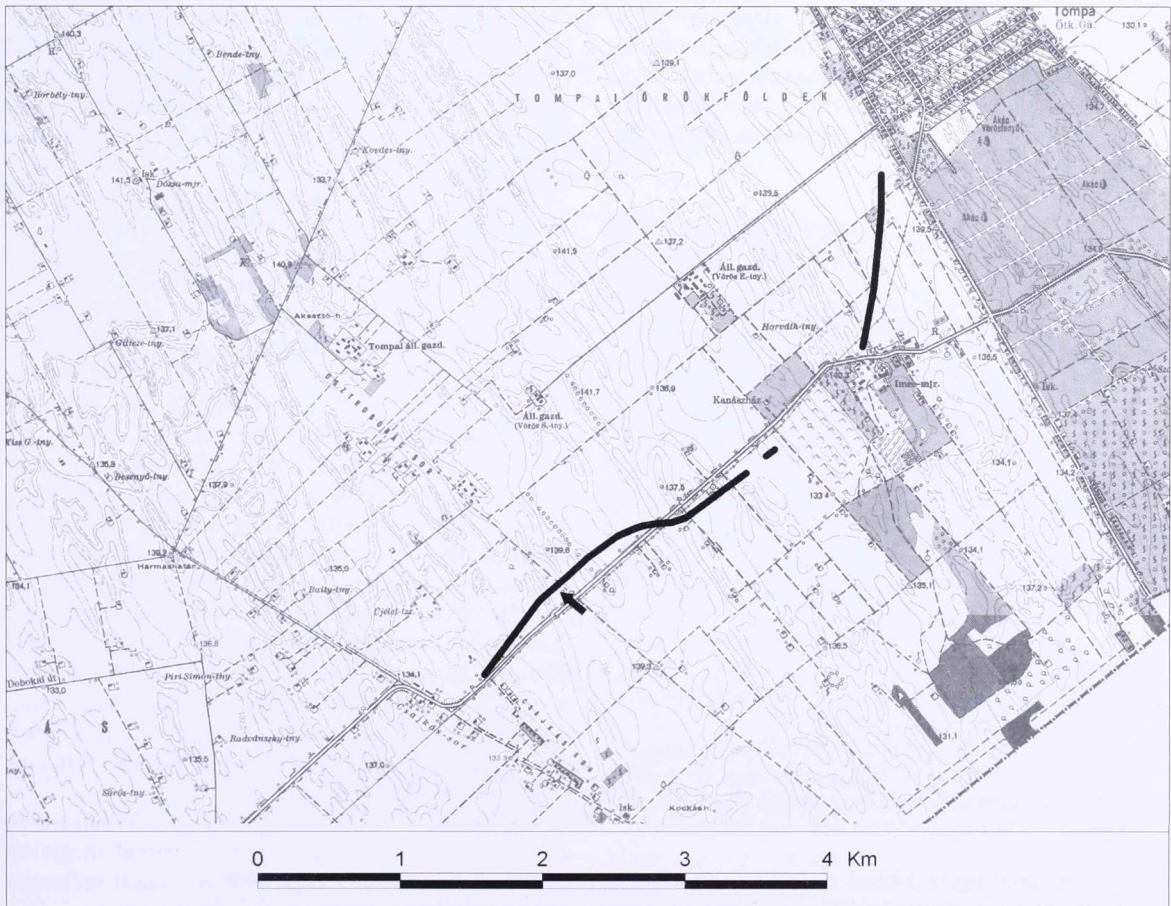
Az így felismert Bácska-kiskunsági szakaszt 1977 és 1981 között jártuk be (1. kép). Részt vett abban a kiskunhalasi Thorma János Múzeum részéről Vorák József [+] igazgató, a kecskeméti Katona József Múzeum részéről Biczó Piroska régész is. A sáncot Tompánál, majd Kőhegyi Mihály [+] (Türr István Múzeum, Baja) és Wicker Erika (Thorma János

Múzeum, Kiskunhalas) jelenlétében Harkánál át is vágtuk.

Legújabbán Gallina Zsolt foglalkozott a Kiskunhalas határában lévő árokkal (GALLINA 1999, 67–82). Röviden összegezte az eddigi kartográfiai és irodalmi adatokat, közölte (lekicsinyítve) Bedekovich 1802. évi és Örkényi Ferenczy István 1834. évi térképét (GALLINA 1999, 1-2. kép), valamint Tary Gerson vázlatát (GALLINA 1999, 4. ábra). Utalt a terepjárásaink eredményeire, amelyek megállapítása szerint nagyrészt megegyeznek a Tary vázlatán feltüntetett és Nagy Szeder által leírt adatokkal.

A Bácska-kiskunsági szakasz

A kérdéses sánc nyugat felől szerbiai területen – a Magyarországon felismert vonal irányából következtetve – Zombor táján veheti kezdetét. Nagy Sándor, az újvidéki Vajdasági Múzeum (Vojvodjanski Muzej)

2. kép 1. térképszelvény
Abb. 2 Kartensegment 1.

néhai régésze még az 1960-as években arról tájékoztattott, hogy Nemesmilitics (Svetozar Miletić) határában, a Zombor-szabadkai vasútvonallal párhuzamosan, attól északra, több kilométer hosszú szakasza felismerhető.

Az országhatárt feltehetően Kunbajánál, a községtől délre lépheti át a vonal, de sajnos ennek nyomát légifényképeken nem sikerült felfedezni. Egyébként a zömében szőlővel betelepített itteni homokos terep nem is igen nyújt lehetőséget a sánc felismerésére.

A sánc biztos nyomára a terepen – légifénykép útmutatása alapján – a Csikériáról Kelebiára vezető 5501. sz. műút mentén, a Csikéria és Tompa közötti községhatártól keletre kb. 350 m-re találtunk rá, ahol délkelet felől egy földút torkollik a műútra (2. kép). Itt a műút északi oldalán, tőle kb. 20 m-re, a szántóföldön sötétebb talajcsík alakjában jelentkezett, amely kelet felé haladva enyhén távolodik az úttól. Így a községhatártól kb. 600 m-re lévő dombháton már kb. 70–80 m-re volt tőle. Itt a nyomvonal, különösen a homokdombok hátán jól követhető volt (3. kép). Kelet felé újabb kb. 750 m-re, egy elhagyott major istállójának északi oldalán, kb. 20 m-re tőle (a műúttól mintegy 110 m-re) húzódott el. Innen azonban enyhe ívben visszakanyarodik a műút felé. Különösen jól látszott ott, ahol a műút kb. 100 m hosszan töltésen fut, és tőle délre két tanya is van.

3. kép A Csikériára vezető 5501. sz. műút mentén, a 15. kilométerköttől északra a szántásban a sötét csík jelzi az Ördög árka egykori árkanak nyomát (délkelet felől fényképezve)

Abb. 3 Entlang der Landstraße Nr. 5501 in Richtung Csikéria, nördlich vom 15. Kilometerstein zeigt ein dunkler Streifen auf dem Ackerfeld die Spur des ehemaligen Grabens von Ördög árok (vom Südosten fotografiert)

A nyomvonal egyre jobban megközelíti a műutat, majd azt keresztezi is az út déli oldalán lévő kisebb mocsaras teknő előtt kb. 500 m-rel (az említett községhatártól kb. 1900 m-re). A műút déli oldalán

ugyancsak jól kirajzolódott a világos szántásban a sötétebb csík. Itt azonban ismét északkeleti irányba fordul, elhaladva egy romtanya északkeleti sarka mellett, keresztezve – kb. 120 m-re a műúttól – a tanya mellett délkelet felé futó dűlőutat. De innen kelet felé már egy terephullám alakjában is látható volt az egykori sánc nyoma (dél felé az árok, észak felé a töltés). Többek között jól megfigyelhető volt még az említett műút menti mocsaras teknőtől keletre mintegy 200 m-re lévő homokdomb gerincén.

Tovább a nyomvonal – főként a homokdombokon láthatóan – pontosan az Imre majorban lévő kastély (1979-ben szociális otthon volt) irányába fut.

Imre major területén – ahol a nyomát természetesen már lehetetlen megtalálni – a sánc erősen fordul és majdnem északi irányba haladva hagyja el azt. A major északkeleti sarkán észak-északnyugati irányba kiinduló földutat a műúttól kb. 460 m-re keresztezi (40 m-rel délebbre a belőle délnyugati irányba kiágazó dűlőúttól). Az út mindkét szélén jelentős terephullám árulta el az egykori töltés helyét. Tovább a szántásban is megfigyelhető volt mind az egykori árok vonala egy sötét, mind annak nyugati oldalán az egykori töltésé egy világosabb talajcsík alakjában, amely pontosan a szántóföldek között lévő temető keleti sarkának fut neki. A temető garádjában is jelzi egy terephullám a sánc helyét.

Tovább észak felé Tompa község belterületéig már csak légifényképen volt észlelhető a sánc nyoma.

Mintegy három és fél kilométerre innen – kihagyva a község belterületét – találtunk rá ismét az Ördög árok nyomára, amely azonban már megközelítőleg észak-északkeleti irányba fordult át (4. kép). A belterülettől északra lévő egykori Zsíroskúti szőlők (1978-ban szántó volt) keleti oldalán futó úton egy terephullám jelezte az egykori meglétét. (A Tompa vasúti megállóhoz vezető úttól – a Vasútsortól – mintegy 400 m-re, illetve a vele párhuzamos második dűlőúttól 100 m-re délre.) Az egykori szőlők menti út keleti oldalán lévő legelőn ugyancsak látható volt a terephullám, amelyet itt a légifényképek folyamatosan ki is mutatnak. A vonal elfut a Vasútsor alatti második dűlőben lévő romtanya északnyugati sarkán, majd a Vasútsor házainak déli oldalán lévő újabb csatornát metszi, a rajta keresztülvezető hídtól keletre 24 m-re. A sáncnak ezt a szakaszát jelöli „Teuffels Graben Ördög árka” megnevezéssel az I. katonai felmérés Colonne XVI. Sectio 32. lapja.

Ugyancsak keresztezi a nyomvonal a Vasútsort, az északi oldalán lévő „Uj föld 10” számmal megjelölt háznál. A telek északi végénél a sánc árkat szélesebb gödörré ásták ki.

A Vasútsortól északra fekvő Körösoldal dűlőben (1978-ban legelő volt) végig jól látható volt az Ördög

4. kép 2. térképszelvény
Abb. 4 Kartenselung 2.

5. kép Az egykori árok nyoma Tompa határában a Körösér dülőben ásott csatorna déli oldalán (kelet felől fényképezve)

Abb. 5 Die Spur des ehemaligen Graberns in der Gemarkung von Tompa, an der Südseite des in der Feldmark Körösér gegrabenen Kanals (vom Osten fotografiert)

6. kép Az Ördög árkának profilja a tompai Zsidóföldeken végzett átvágás déli falában (északnyugat felől fényképezve)

Abb. 6 Das profil von Ördög árok in der südlichen Wand des Durchschnitts auf dem Territorium Zsidóföldek in Tompa (vom Nordwesten fotografiert)

árka, amely kb. 370 m-re tovább keresztezi az I. katonai felmérésen jelzett, de a valóságban is meglévő „erődrendszerű” rejtélyes sáncok egyikét (BALÁS 1961, 97-98; PATAY 2005, 398, 18. kép) A kereszteződésnél a felszín alakulása alapján az Ördög árka látszott korábban kiásottnak.

Kevéssel tovább, egy nem sokkal 1978 előtt kiásott csatorna metszi az Ördög árkát. Profilja a csatorna mindkét partjában jól látható volt, de mindössze csak kb. 120 cm mélységet ért el (5. kép).

A következő dűlő közepén (szántóföld volt) az Ördög árka ugyancsak keresztezi azt az általunk Baja és Kelebia között kinyomozott, feltehetően római útnak is interpretálható nyomvonalat, amelynek a létezését szintén az I. katonai felmérés ismertette meg velünk (PATAY 2005, 398, 1. kép). Nem sokkal tovább, egy kis füves területen egy terephullám a sánc egykori árkát is jelezte. A szántón pedig a töltés helyén jól látható volt egy világosabb talajcsík.

Az említett füves folttól északra 1979-ben átvágtuk a sáncot. Mindössze 145 cm mélynek bizonyult és a felszínen eredetileg 6 m széles lehetett (6. kép).

Tovább a szántásban egy darabon még jól látható volt a nyomvonal, de a következő dűlőben, majd az azt követőben, mintegy másfél kilométeres szakaszon már nem. Az eddigi irány alapján hegyes szögben kereszteznie kellett a Budapest-szabadkai vasútvasutat, mégpedig a 149,1 kilométerkö tájékán.

Újból észlelhető volt viszont az Ördög árkának nyoma mintegy 600 m után egy igen enyhe terephullám alakjában, a vasúttól keletre mintegy 450 m-re (a 125,1 m háromszögelési ponttól délre), a vele

párhuzamosan elnyúló keskeny legelő melletti szántón, majd a legelő nyugati szélén. Itt azonban már teljesen északi irányba tart, mégpedig a 125,1 m háromszögelési ponttól délkeletre 150 m-re fekvő tanya keleti szélén lévő lakóépületnek. A tanyától északra lévő szántón viszont egy egyébként már észak-északnyugati irányba váltó terephullám jól látható volt, mégpedig egészen a vasútvasút mentén lévő 126,3 m háromszögelési ponttól északkelet, majd kelet felé haladó földútig.

A légifényképeken az irány folytatásában ugyan helyel-közzel láthatók vonalak, amelyek valószínűleg a sánc nyomát jelzik, ilyent azonban a terepbejárás során a Szeged-bajai 55. sz. műútig nem figyeltünk meg.

A műúttól északra is csak a légifényképeken találtunk a sánc nyomára. Viszont a Kisszállás vasútállomás és Jánostelek közötti földúttól kezdve egy legelőn ismét jól látható volt. (Az itteni irányból következtetve egy, az úttól délre – a vasúttól kb. 1000 m-re – lévő tanya északkeleti sarkánál kellett a sáncnak elhaladnia.) Itt a sánc árkának és a töltésének szintkülönbsége 30–40 cm-t is elérhet. A vonal a legelő közepén lévő kút mellett fut el (7. kép), majd a Torma tanyától a vasút felé menő északkelet-délnyugati irányú földutat keresztező csatorna hídjától 60 m-re nyugatra. Magán az úton is egy nagy kátyú jelezte az egykori árok helyét.

Mintegy 500 m-rel északabbra, egy másik északkelet-délnyugati irányú dűlőutat keresztez az Ördög árka, mégpedig a Törökdombtól keletre, az útnak az említett csatorna fölötti hídjától kb. 60 m-re keletre. Itt

7. kép Kisszállás határában a Torma tanyától a vasút felé vezető úttól délre, a legelőn (dél felől fényképezve)

Abb. 7 Auf der Weide in der Gemarkung von Kisszállás, südlich von der Straße, die vom Gehöft Torma zur Eisenbahn führt (vom Süden fotografiert)

8. kép Kisszállás határában a Törökdombtól délre, az északnyugat-délkelet irányú csatornától északra (délkelet felől fényképezve)

Abb. 8 In der Gemarkung von Kisszállás, südlich vom Törökdomb, nördlich vom Nordwest-Südost-Kanal (vom Südosten fotografiert)

egyébként az útnak mindkét oldalán igen jól látszott (8. kép). A szintkülönbség helyenként akár 60 cm-t is elérhet, bár a töltés eléggé hiányosan maradt meg.

Az úttól északra lévő szántó területén viszont a légifényképeken sem volt észlelhető a sánc nyoma (9. kép). Kivéve a kb. 500 m-re lévő újabb északkelet-délnyugati irányú földút, illetve a mellette futó csatorna déli oldalán, ahol a vetés elszíneződése és egy egészen enyhe terephullám 15–20 m hosszan jelezte a sánc vonalát (kb. 120 m-re délnyugatra a csatornának 129,0 m magassági ponttal jelzett hídjától).

Újabb, mintegy 800 m-es darabon, szántóföldön ugyancsak nem volt észlelhető az Ördög árok nyoma. Viszont egy igen jó állapotban lévő szakaszára találtunk a Kisszállás és Balotaszállás községek határától délre eső legelőn, amelyre a nyugati oldalán lévő útmenti tanyák legészakabbika délkeleti sarkán keresztül lép. Innen a községhatáron lévő, erősen kiemelkedő halom (130,6 m) keleti oldalának fut neki. Különösen a 40–50 cm-re is kiemelkedő töltés öltött szembe.

Tary Gerson térképvázlata ettől a községhatártól, amely 1950-ig Kiskunhalas déli határát alkotta,⁸ a harkai tóig szinte megszakítás nélkülnek tünteti fel az Ördög árkat. Tehát annak egykori folyamatos megléte felől nincs okunk kételkedni, noha ezt ma már a légifényképek is csak szakaszosan jelzik és a terepbejárás alkalmával is csak helyel-közzel tudtunk a nyomára jutni.

Így a községhatár után kb. 150 m-re egy szántón mind egy terephullám, mind a növényzet elszíneződése jelezte az Ördög árkat. Úgyszintén tovább egy legelőn is jól látható volt az. A községhatártól kb. 1000 m-re, egymástól mintegy 250 m-re lévő két tanya közé beszögelő rét sarkától 25 m-re nyugatra ha-

lad el a nyomvonal. Majd mintha keresztül menne a második tanyától északra kb. 100 m-re lévő kis pocsolján.

Az Ördög árka egyre jobban megközelíti a vasútvonalat, úgy, hogy az a Göböljárás dűlőben hegyes szögben keresztező délkelet-északnyugati irányú útnál már csak kb. 120 m-re van tőle. Majd innen mintegy 1000 m-re keresztezi is, méghozzá igen hegyes szögben, feltehetőleg a 138,8 és 138,7 kilométerkövek közötti szelvényben. A vasút nyugati oldalán azonban már csak a légifényképeken volt helyel-közzel észlelhető. A terepbejárásunk során csak a Balotaszállásra menő 5413. sz. műúttól északra kb. 1000 m-re találtunk egy vízzel teli mélyületet, amely esetleg az egykori árok helyét jelentheti.

Mintegy 3 km után az Ördög árka ismét áttér – igen hegyes szögben – a vasút keleti oldalára és a 135,0 kilométerkövő tájékától az itt elterülő réten igen jól nyomon követhető volt. A rét közepén, a terepbejáráskor még meglévő – 130,6 m magassági pontnak is jelzett – gémeskút ágasa pontosan a sánc töltésének ma is még jól – vagy 50 cm-es szintkülönbséggel – kiemelkedő maradványán áll.

A nyomvonalat jelezte egy mély kátyú is (a sánc egykori árkanak helye) azon az úton, amely az Alsószállás határrészben igen hegyes szögben keresztezi a vasútvonalat, mégpedig a kereszteződéstől délre mintegy 550 m-re, illetve az említett gémeskúttól 400 m-re északra.

Újra rátaláltunk az Ördög árkanak egy hosszabb szakaszára egy réten, az említett gémeskúttól mintegy 1200–1500 m-re, a 128,3 m magassági ponttól nyugatra. Ezt ferden szeli át. Közben egy vizenyős nádason is áthalad, amelytől északra az árok és a töltés maradványa közötti szintkülönbség akár 80 cm-t is

elérhet. Ezzel ez a Bácska-kiskunsági vonalnak legjobb, azaz legkevésbé lepusztult szakasza (10. kép).

10. kép A kiskunhalasi Alsószállás dűlőben lévő tanyától keletre (dél felől fényképezve)

Abb. 10 Östlich vom Gehöft in der Feldmark Alsószállás in Kiskunhalas (vom Süden fotografiert)

Látható volt az Ördög árkának nyoma egy terephullám alakjában egy, a Körösztúri tanyától mintegy 400 m-re nyugatra lévő réten is. Itt egy kis tocsogón is keresztül halad a nyomvonal. Innen kb. 1200 m-re (a 128,2 m magassági ponttól észak-északkeletre) is megfigyelhető volt a réten egy terephullám, amely esetleg az Ördög árka töltéséből maradt vissza.

Tovább észak felé mintegy másfél km-es szakaszon a légifényképeken hellyel-közzel észlelhetők vonalak, amelyek az egykori sánc nyomát jelenthetik (11. kép). A terepen is itt-ott vélhető volt egy-egy terephullám, de ezekről kétséget kizáróan felismerni a sánc nyomát nem lehetett.

A nyomvonalnak át kellett haladnia egy nagy kiterjedésű major területén (1977-ben a Vörösszakra Tsz. majorja volt).⁹ Természetesen itt nem figyelhetünk meg semmit. Ugyancsak nem találtunk az Ördög árok nyomára a major és a Kiskunhalasról Szegedre vezető 5408. sz. műút között.

A légifényképek sejtetik a sánc vonalának egy szakaszát a szegedi műúttól északra is. Minthogy azonban ez igen kétséges, a szegedi és a kiskunmajsai műutak közötti terepet nem jártuk be.

Nagy Szeder István idézett leírása alapján – amit a Tary Gerson féle vázlat is igazol – a sánc, keresztezve a kiskunmajsai 5402. sz. műutat, annak erős kanyarodója tájékán nagy ívben északkeleti irányba vált át. A légifényképek jeleznek is a műút és a Kiskunhalas-kiskunfélegyházi vasút közötti dűlő felén egy, az addigi, dél-északi iránytól már eltérő vonalat, amely esetleg a sánc nyoma is lehet. Bár erre a terepbejárás során nem találtunk rá, az irányának meghosszabbításában a vasút mentén egy, (a térképen is jelzett) kis

tavat körülvevő füves térség déli szélén látható volt egy terephullám, amelyet nagy valószínűséggel az Ördög árka töltése maradványának tekinthetünk. Ennek az iránya ugyanis a vasút pályatestének tart és azt hegyes szögben ott éri el (a 42,2 és 42,1 kilométerközötti szelvény nyugati harmadában), ahol annak északi oldalán, a terepen biztosan felismerhető volt az Ördög árkának nyoma. Sőt a légifényképek innen mintegy 5,5 km hosszan, a vasúttól egyre távolodva, de a Kiskunhalasról Kiskunfélegyházára vezető régi földúthoz egyre közeledve, szinte folyamatosan és szinte nyílegyenesen a Harka tóig fel is tűntetik. Egyedül a Kiskunhalas és Harkakötöny közötti község-határtól mintegy 750 m-re nyugatra tér egészen enyhén még inkább északkeleti irányba.

E szakaszon a terepen is több helyen észlelhető volt az Ördög árkának nyoma. Így terephullám alakjában a vasút és a majsai műút kereszteződésétől 2 km-re keletre fekvő tanyáig, amelynek északnyugati sarka mellett halad el. Ugyancsak innen 1 km-re fekvő rét északi széle mentén.

További, mintegy 1 km-es szakaszon nem figyeltük meg a sáncot, részben azért, mivel a szarvasmarha legelőnek elkerített területre nem juthattunk be. Azonban az említett község-határtól 300–700 m-re nyugatra lévő legelőn enyhe terephullám alakjában ismét látszott a sánc, (egy, a terepbejáráskor már elpusztult tanya déli szélén elhaladva). Így éri el a Kiskunhalas és Harkakötöny községek határát, amelytől keletre lévő szántón is észlelhető volt. A község-határtól keletre 550 m-re egy újabb legelő szélén már csak 30 m-re fut az Ördög árka az u.n. félegyházi úttól, sőt azt a legelő közepe táján hegyes szögben keresztezi is.

A félegyházi út északi oldalán az Ördög árka nem tűnik azonnal fel. Csak egy 16 m átmérőjű, sekély árokkal körülvett domborulat figyelhető meg, amelynek a déli széle az út alá fut. Egy kutatóárokkal átvágva azonban megállapítható volt, hogy a körárok – amennyiben az ásott volt, – nem lehetett 50 cm-nél mélyebb. Ugyanakkor a körön belül megtaláltuk a sánc betöltődött árkát, amelyet tehát ez az utólag kialakult domborulat nem szakított meg. Átvágva az árkot, az igen teknős alakúnak bizonyult; mindössze 125 cm mélysége ellenére a felszínen egykor 450 cm széles lehetett (12. kép).

Innen 33 m-re egy, a terepbejárást megelőzően ásott új csatorna mindkét partjában jól látszott a sánc egykori árkának profilja. Itt sem volt 150 cm-nél mélyebb. (13 m-re van a félegyházi útnak a csatornán átvezető hídjától).

Tovább kelet felé a legelőn jól láthatóan húzódott a sánc (13. kép), amely egy újabb szántó után belefut a Harka tó vizébe. A tó partján vagy 50 cm is lehet a

11. kép 4. térképszelvény
Abb. 11 Kartenseng 4.

12. kép Az Ördög árkának profilja Harkakötöny határában, a félegyházi út mellett végzett átvágás nyugati falában (északkelet felől fényképezve)

Abb. 12 Das Profil von Ördög árok in der westlichen Wand des Durchchnitts an der nach Félegyháza führenden Feldweg in der Gemarkung von Harkakötöny (vom Südosten fotografiert)

különbég a feltöltődött egykori árok és a lekopott töltés szintje között. A vízbe (amelynek tükre a terepbejárás idején jóval szélesebb volt, mint amilyent a térkép feltüntet), a sánc töltése hosszú földnyelvként nyúlik bele, míg ennek déli oldalán az egykori árkot víz tölti ki (14. kép). Egyébként a légifényképekről világosan kivethető, hogy a sánc a tó helyén egykor folyamatosan ki volt ásva.

14. kép Az Ördög árok töltésének a Harka tó vízébe nyúló maradványa, a háttérben a tavat kettéválasztó gát (délnyugat felől fényképezve)

Abb. 14 Rest des Dammes vom Ördög árok teils im Wasser des Harka-Teich, im Hintergrund der Damm, der den Teich in zwei teilt (vom Südwesten fotografiert)

A tó keleti oldalán a terepbejáráskor a víz egészen a mellette északnyugat-délkeleti irányba futó Dongér csatorna partját alkotó töltésig ért. De itt is belefutott –

13. kép Harkakötöny határában a félegyházi út északi oldalán (délnyugat felől fényképezve)

Abb. 13 In der Gemarkung von Harkakötöny, nördlich an der Feldweg nach Félegyháza (vom Südwesten fotografiert)

kelet felől – földnyelvszerűen egy földgerinc, a sánc egykori töltésének maradványa.

A csatornán túl az eddigi irány folytatásában egy, a terepbejárás idején már elhagyott major területének északnyugati szélén határozottan észlelhető volt egy enyhe terephullám, amit egyébként a légifényképek is jeleznek. Ugyszintén tovább kelet felé, a Dongértől mintegy 350 m-re fekvő tanya kertjének déli szélé irányában.

Ifj. Nagy Szeder István tanyatérképe szerint innen enyhe „S” alakú kanyarulattal futott tovább kelet felé az Ördög árka, miközben kb. 45 fokos szög alatt keresztezte a félegyházi földutat. A terepbejáráskor azonban mintegy 1300 m hosszan semmilyen nyomát nem észleltük. Annál is inkább, mert az út keleti oldalán szőlő volt. Viszont ismét jól látható volt a szőlőtől keletre egy réten. Erre a rét szélén álló tanyától 50–60 m-re északra lép be, és északkeleti irányban nekifut a Dongér csatorna egy töréspontjának (a térképen a 115,2 m magassági pont). A réten a sánc egykori árkában a terepbejáráskor víz állt.

A csatorna töréspontjától kb. 250 m-es szakaszon a Dongért nagyjából az Ördög árka vonalán ásták meg (15. kép). De úgy, hogy előbb a csatorna északi oldalán lehetett észlelni az egykori töltés nyomát, majd a délin az egykori árokét. A csatorna újabb törése után, az eredeti irány folytatásában egy terephullám alakjában is észlelhető volt a sánc nyoma – amely újból keresztezi a Dongért, – egészen a Harkakötöny és Bodoglárpuszta határát képező útig.

A légifényképeken – kihagyásokkal – tovább is követhető északkeleti irányban az Ördög árkának enyhén kanyargós vonala, azonban a terepen, annak megfigyelésre igen kedvezőtlen állapota miatt (erősen homokos talaj, szérűskert, akácültetés, gyümölcsös, szőlő) nem tudtuk azt közel 3 km hosszú szakaszon

felismerni. Ismét, méghozzá igen jól megfigyelhető volt viszont a Bodoglár településtől délre fekvő réten, ahol azonban már majdnem dél-északi irányban halad. A rétre a 116,5 m magassági pont irányából, egy tanyából kivezető földúttól 50 m-re délre lép be, amely azonban hamarosan ráfut a sánc egykori töltésére, de mintegy 800 m után, egy újabban ásott csatorna hídjánál lekanyarodik róla. E szakaszon az egykori töltés és árok között a szintkülönbség akár 50 cm-t is elérhet (16. kép).

Az Ördög árka tovább nagyjából a félegyházi földút és a Kiskunmajsáról Soltvadkertre vezető 5405. sz. műút kereszteződésének tart. Nekifut a bodoglári kocsmától kiinduló, a műúttal párhuzamos utca legészelső (1977-ben) házának, majd keresztezi a műutat a déli oldalán álló keresztől 67 m-re keletre. Mind terephullám alakjában, mind a talaj elszíneződése révén jól látható volt a műút mindkét oldalán.

A műút északi oldalán az iránya nekimegy a félegyházi út enyhe kanyarodójának, amely innen a sánc nyomán, illetve annak mentén halad. A légifényképeken világosan felismerhető a műúttól 500–800 m-re az út mellett futó csatorna nyugati oldalán az Ördög árkanak egy igen enyhén ívelő szakasza. A terepen a csatorna és annak nyugati oldalán húzódnó fásor között felismerni is véltük a sánc egykori árkanak maradványát. A műúttól 750 m-re lévő félegyházi út menti tanyával szemben úgy tűnt, mintha a fásor az egykori sánc töltésén húzódná.

A légifényképek tanúsága szerint a műúttól 1200 m-re lévő kis tónál az Ördög árka az eddigi irányát enyhén megváltoztatva már a félegyházi út keleti oldalára tér át és enyhén távolodik tőle. Ez azonban a terepen nem volt megfigyelhető, hacsak nem az Ártahalomtól nyugatra fekvő tanya és az út közötti kis füves területen található talajteknő alakjában.

A Dongér csatorna, átlépvén Szank határába többször is változtatja az irányát. Ennek következtében a légifényképeken a sánc nyoma egy kb. 300 m-es szakaszon ismét annak nyugati oldalán volt észlelhető.

Tovább észak felé az északnyugati irányba elkanyarodó Dongér csatornát ismét átlépvén, a csatorna és a félegyházi út közötti réten (a 109,4 m magassági pont tájékán) viszont az Ördög árka vagy 80 m-es szakaszon – az úttól enyhén távolodva – a terepen is jól észlelhető volt egy kb. 30 cm-es szintkülönbségű terephullám révén, amelynek keleti oldalán (a sánc egykori árkanak helyén) a fű is eltérő színezetű volt. De mintha terephullám lett volna észlelhető a Pál Ferenc féle tanya előtti szántón is.

A tanya gazdája maga is jól ismerte az Ördög árkat; az elbeszélése szerint a tanyája mellett haladt el. De is-

16. kép A Bodoglár melletti legelőn (délnyugat felől fényképezve)

Abb. 16 Auf der Weide bei Bodoglár (vom Südwesten fotografiert)

merte Szank községtől északkeletre is, ahol az – szerrinte – a félegyházi út nyugati oldalán, a falu főutcájától kb. 1200 m-re fekvő Forcek tanya mellett haladt el.

Bedekovich az említett térképén a kiskunsági Ördög árkat Szankon túl továbbvezeti Szentlászló (ma Jászszentlászló), Ferencszállás és a Kiskunfélegyházához tartozott Kisszállás (ma Gátér) pusztákon át Csongrád fölött egészen a Tiszáig. Szankon túl azonban mind irodalmi, mind hiteles kartográfiai adatok hiányoznak a sáncról. A légifényképeken sem észleltünk olyan jelenségeket, amelyekből biztosan lehetett volna a sánc nyomára következtetni. A félegyházi út mentét – amelynek közelében haladt hosszú szakaszon Harkakötöny és Szank között az Ördög árka – még mintegy 8 km hosszan Szankon túl is bejártuk, ugyancsak eredménytelenül. Így nem fogadjuk el az Ördög árka Szank és a Tisza közötti megléte kétségtelen bizonyítékául Bedekovich (ill. őt követően Örkényi Ferenczy István) térképét, viszont ugyanakkor nem is vethetjük el a meglétének lehetőségét, minthogy pontosan a Kiskunhalas és Szank közötti szakasz irányának folytatásában a Tiszától keletre magunk is rátaláltunk az Ördög árka nyomára. Úgyisintén a miatt sem, mivel a Szank és a Tisza közötti, mintegy 40 km-es szakaszon a futóhomokos talaj is oka lehet annak, hogy az egyébként is sekély sánc nyoma már láthatatlan lett.

E szakasz meglétének kinyomozása, vagy meg nem léteének bebizonyítása azonban csak körülményes és hosszadalmas helyszíni munkával oldható meg, ami a jövő kutatás feladatát képezheti.

Folytatása következik.

Jegyzetek

- 1 Újabb leletek (Ördög árka)... In: ArchÉrt I. 1869, 195.
- 2 Mikoviny, Sam. Mappa partis Regni Hungariae qua Iazyges Cumanii maiores et minores... . Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Térképtár. Budapest, B IXa 624. (Lásd: Balás Vilmos 1961, 8. térkép). – Ugyanígy ábrázolja a körösmenti Ördög árkat két másik, Mikoviny Sámuel, vagy Mikoviny tanítvány által készített anonim térkép is: Mappa Comitatus Békésiensis. Országos Széchényi Könyvtár. Térképtár. TK 1078. – Mappa Comitatus Szolnok exterior unacum Cumaia maiores. Országos Széchényi Könyvtár. Térképtár. TK 1081.
- 3 Anonim térkép (A Tisza kiöntési térképe). 1792. Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltár. T 146. – Anonim térkép. Cím nélkül (1800 körül). Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltár. T 94/1. – Losonczy, Iosephus, Mappa exhibens inundationis eruptione Chrysii velocis... 1815. Országos Széchényi Könyvtár. Térképtár. TR 1855.
- 4 Bodoki Mihály, Ártánd határának mappája... 1809. Csátray István másolata. 1811. Hajdu-Bihar megyei Levéltár. BmT 31.
- 5 Terrenum controversum inter Oppidum Várad olaszí ez Oppidum Püspöki. Országos Széchényi Könyvtár. Térképtár. TK 98.
- 6 Mikovini S., Mappa ichonographica Comitatum Pest Pilis et Solth... . Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Térképtár. B IXa 649.
- 7 Az, hogy a körösmenti Ördög árka Bedekovich egy általunk nem ismert térképén olvasható feljegyzés szerint Máramarosig sok helyen látható lenne (BALÁS 1961, 96–97.) tévedésen alapszik. Horváth Péter ezt az említett munkájában a jászsági Csörsz árokkal kapcsolatban jegyzi meg (HORVATH 1802, 194–195). A körösmenti Ördög árkaról az alábbiakat írja: „Prope possessionem Kunszent Márton visituntur vestigia fossati Ördög árok nuncupati quod inde a Tibisco... ad... Darvas procurrit. Item fossatum in minori Cumaniam versus Danubius ostendet sua vestigia, praecipue in praedio Bodoglár videturque...” (Kunszentmárton község határában láthatók az Ördög árkanak nevezett sánc nyomai, amely innen a Tiszától ... Darvas felé fut. Ugyanígy a Kiskunságban a Duna felé tünteti fel a nyomait, különösen Bodoglár pusztán látható. – HORVATH 1802, 223–224.
- 8 Balatonszállás község 1950-ben létesült Kiskunhalas határának déli részéből.
- 9 Ennek a területén helyezkedet el egykor a Nagy Szeder által említett Bibó tanya. Lásd: III. katonai felmérés 5463 lapja.

IRODALOM

BALÁS 1961	BALÁS V., <i>Az alföldi hosszanti földsáncok</i> . RégFüz Ser. II. No. 9. (1961) 96–100.
BEDEKOVICH 1802	BEDEKOVICH, L., <i>ACVrata DeLlneatlo IasIglae et VtrIVsqVe CVManlae (1782). Sc(ulpsit) Franc Karacs</i> . Pestini 1802.
GALLINA 1999	GALLINA ZS., <i>A kiskunsági Ördög árok</i> . In: Szakál A. (szerk.): Halasi Múzeum. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára. Kiskunhalas 1999, 67–82.
GARAM—PATAY—
SOPRONI 1983; 2003	GARAM, É.—PATAY, P.—SOPRONI, S., <i>Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken</i> . RégFüz Ser. II. No. 23. (1983); (2003)
HORVATH 1802	HORVATH, P., <i>Commentatio de initiis ac maioribus Iazygum et Cumanorum eorumque constitutionibus</i> . Pest 1802.
NAGY SZEDER 1926	NAGY SZEDER I., <i>Kiskun-Halas város története oklevéltárral</i> . I. Kiskun-Halas 1926, 19–20.
PATAY 2005	PATAY P., <i>Római út Bácskában?</i> ComArchHung 2005, 393–408.
ROMER 1878	ROMER, F. F., <i>Résultats généraux du mouvement archeologique en Hongrie. III. Les fossés du diable en Hongrie</i> . In: Compte rendue de la huitième session à Budapest 1876. Budapest 1878, 72–73.

DER ÖRDÖG ÁRKA (TEUFELSGRABEN) IN DER BATSCHKA, IN KLEINKUMANIEN UND AN DER KÖRÖS

Auszug

Flóris Rómer schrieb in seiner Studie über die Teufelsgräben über eine von ihm Baja-Körösladányer genannte Linie (ROMER 1878, 72–73), die er auf

einer Karte (HORVATH 1802; BEDEKOVICH 1802) erkannt und bei seinen Reisen auch selbst mehrfach gekreuzt hatte. Auf seiner allbekanntesten archäologi-

schen Karte durchzieht dieses Wallwerk an Bátmonostor in der Batschka bzw. Baja vorbei das Gebiet zwischen Donau und Theiß in nordöstlicher Richtung, kreuzt die Theiß und zieht sich dann am rechten Ufer der Hármas- bzw. der Sebes Körös bis nach Szeghalom hin.

Mit Berufung auf Rómer hat sich auch Vilmos Balás mit dieser Linie beschäftigt (BALÁS 1961, 96–100). Für ihre Existenz im Gebiet zwischen Donau und Theiß brachte er als konkrete Angabe nur eine Kurzmitteilung aus dem 19. Jahrhundert vor, wonach der Ördög árka (Teufelsgraben) in der Gemarkung von Kiskunhalas existiert habe.¹ Er erwähnte auch, dass auf dem Blatt Colonne XVI Sectio 32 der I. Militärvermessung die Darstellung eines „Festungssystems großer Ausdehnung“ zu sehen sei (BALÁS 1961, 98, Karte 71) und daneben die Aufschrift „Ördög árka oder Teuffels Schantze“ stehe (PATAY 2005, 406, Abb. 1). Ausführlicher befasste er sich mit dem Abschnitt des Walles jenseits der Theiß, konnte sich aber wegen der unvollständigen und widersprüchlichen kartografischen und schriftlichen Angaben nicht über seinen Verlauf klar werden (BALÁS 1961, 97–100).

Auf Grund neuerkannter Landkarten³ und Luftaufnahmen wurde aber offensichtlich, dass der Wall an der Sebes Körös auch über Szeghalom hinaus zu verfolgen ist, wo er sich dann aber in dem Sárret genannten einstigen Sumpfgebiet verliert. Er taucht aber östlich des Sumpfes wieder auf und war eventuell noch in der Nähe von Nagyvárad (Großwardein, Oradea) bei Biharpüspöki (Episcopia Bihor) vorhanden.⁴⁻⁵

Die Linie des Walles an der Körös hat die die Längswälle erforschende Arbeitsgruppe des Ungarischen Nationalmuseums (Pál Patay, Éva Garam, Sándor Soproni) in den Jahren von 1966 bis 1971 begangen und dann zwischen 1978 und 1980 auch die Batschka-Kleinkumanien-Linie. Bei der Erkennung der Wallspur in der Gemarkung von Kiskunhalas war die handgezeichnete Karte des Kiskunhalaser Ingenieurs i. R. István Nagy Szeder eine große Hilfe, in die dieser die Linie der die Gemarkung des Ortes durchziehenden Walles von einer ebenfalls handgezeichneten Karte von 1818 übertragen hatte. Im Übrigen hat diese Linie auch der Vater des Ingenieurs Nagy Szeder in seiner Arbeit über die Stadtgeschichte beschrieben (NAGY SZEDER 1926, 19–20).

Jüngst hat sich Zsolt Gallina mit dem Wall in der Gemarkung von Kiskunhalas beschäftigt (GALLINA 1999, 67–82).

Der Batschka-Kleinkumanien-Abschnitt

Der fragliche Wall mag auf serbischem Gebiet bei Zombor (Sombor) beginnen. Nach Information von

Sándor Nagy, dem verstorbenen Archäologen des Vojvodjanski Muzej in Újvidék (Neusatz, Novi Sad), ist in der Gemarkung von Nemesmiletics (Svetozar Miletic) nördlich parallel mit der Eisenbahnlinie Zombor–Szabadka (Subotica) (demnach in SW-NO-Richtung) ein mehrere Kilometer langer Abschnitt zu erkennen.

Die ungarisch-serbische Grenzlinie wird vom Ördög árka vermutlich bei Kunbaja, südlich des Ortes gekreuzt, aber hier bietet der überwiegend mit Wein bepflanzte Sandboden selbst auf Luftaufnahmen keine Möglichkeit mehr, den Wall zu erkennen. Eine sichere Spur von ihm fand sich im Gelände an der Landstraße von Kelebia nach Csikéria, 350 m östlich der Grenze der Dörfer Csikéria und Tompa. Von dort aus war er entlang der Landstraße, diese kreuzend, in östlicher Richtung zu verfolgen. Er durchzieht das Dorf Tompa, verläuft hier aber schon nach Nordosten. Nördlich des Ortes kreuzt er eine der Linien des schon genannten „Festungssystems großer Ausdehnung“ (BALÁS 1961, 97–98; PATAY 2005, 398) sowie die von uns aufgespürte, vermutlich auch als römische Straße zu interpretierende Spurlinie zwischen Baja und Kelebia (PATAY 2005). Nahe, etwas nördlich davon haben wir den Wall auch durchschnitten. Der Graben erwies sich als nur 145 cm tief und mochte an der Oberfläche ursprünglich 6 m breit gewesen sein. (Abb. 6)

Weiter verläuft die Spurlinie in nördlicher Richtung, die Eisenbahnlinie Budapest–Szabadka dreimal kreuzend. Wenn auch nur abschnittsweise, war sie sowohl auf Luftaufnahmen als auch in Form von Geländewellen zu erkennen. An zwei Stellen verläuft sie durch heute ausgesprochenes Sumpfgebiet. (Abb. 7 und 10)

In der Nähe von Kiskunhalas wendet sich die Spurlinie zwischen den Landstraßen nach Szeged bzw. Kiskunmajsa auf Grund der Landkarte von 1818 im Bogen nach Nordosten. Im spitzen Winkel schneidet sie die Eisenbahnlinie zwischen Kiskunhalas und Kiskunfélegyháza. Zwischen der Eisenbahn und dem mit ihr parallelen sog. Félegyházer Feldweg zeigen die Luftaufnahmen ebenfalls fast ununterbrochen die Walllinie, die den Feldweg beim Übergang in die Gemarkung von Harkakötöny auch kreuzt. Hier haben wir sie ebenfalls auf der nördlichen Seite durchschnitten: Der Graben war nur 125 cm tief und an der Oberfläche ca. 4,5 m breit. (Abb. 12)

Nicht weit von hier verläuft der Ördög árka durch den Teich Harka. An beiden Ufern ragen die Reste des Schanzendamms in Form von Landzungen in den See hinein. (Abb. 14).

Weiter in nördlicher Richtung war die Spurlinie im mit vielen Wein- und Obstplantagen bestandenen Gelände ebenfalls abschnittsweise zu erkennen. Doch

auf der Weide südlich des Ortes Bodoglár fiel sie prägnant ins Auge. (Abb.16)

Sie konnte auch zwischen Bodoglár und Szank verfolgt werden, aber nach Szank nicht mehr, nicht einmal auf Luftaufnahmen, obwohl sie nach Aussage eines Bewohners auch noch bei einem 1200 m vom Dorf entfernten Gehöft zu sehen war.

Obwohl einige Übersichtskarten aus dem 18.–19. Jahrhundert die Linie des Ördög árka auch zwischen Szank und der Theiß verzeichnen, besitzen

wir über das dortige Vorhandensein des Walles keine glaubwürdigen Literatur- oder detaillierten kartografischen Angaben, so dass die Karten nicht als zweifelsfreie Beweise ihrer Existenz angenommen werden können. Aber diese kann auch nicht ausgeschlossen werden, weil wir ihre Fortsetzung östlich der Theiß selbst gefunden haben und auch der hiesige Flugsandboden ein Grund dafür sein kann, dass die Spur des Walles und ihres ohnehin flachen Grabens schon unerkennbar geworden ist.

P. Patay
Magyar Nemzeti Múzeum
Budapest, Múzeum krt. 14–16. Pf. 364
H-1370